

DÜNYA TƏQDİQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ ABAY KUNANBAYEVİN ƏDƏBİ İRSİ

Göyərçin MUSTAFAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Bakı, Azərbaycan

Giriş

XIX yüzillikdə ilk örnəkləri ortaya çıxmaya başlayan qazax yazılı ədəbiyyatının qurucusu sayılan Abay Kunanbayev müasir qazax ədəbiyyatının ən önəmli təmsilçisi və Türk dünyasında sayılıb-seçilən söz ustadlarından biridir. Hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə yaşamış, öz qələmi ilə tanınmış şəxsləri - söz sənətkarları olmuşdur. Türkmənlər arasında Məhtumqulu, özbəklər arasında Çolpan, Həmzə, qazaxlar arasında isə Abay Kunanbayev Orta Asiya üçün sayılıb seçilən, xalq arasında tanınan, əsərləri dillərdə dolayan, hörmətli və adı ehtiramla çəkilən söz ustadlarından biridir. 19-20-ci əsr Qazax ədəbiyyatı dedikdə ağılımıza ilk gələn dövrünün ən görkəmli şəxsiyyətlərindən Abay Kunanbayev olur.

Abay Kunanbayev XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin birinci onilliyində yaşamış, 10 avqust 1845-ci ildə Semipalatinsk vilayətinin Şinqıstau rayonunda böyük feodal

ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından həvəslə akınları, dastan və nağil söyləyən insanları dinləyən, xalq poeziyasının nümunələrini uşaq yaddaşına yazan, onları təqlid edən, ilk şeirlərini yazmağa başlayan Abayın ailəsinə hər zaman istedadlı və müdrik insanlar qonaq olurdular. Abayın dünyagörüşünün formalaşmasında öz humanist ideyaları ilə tez-tez gələn qonaqlardan, dövrünün görkəmli şairi Dulatın böyük təsiri olmuşdur. Şərq mütəfəkkirlərinin (Nizami, Füzuli, Əlişir Nəvai, İbn Sina və s.), eləcə də rus klassiklərinin əsərləri, onların vasitəsilə isə tanış olduğu Avropa ədəbiyyatı Abay Kunanbayevin yaradıcılığının daha da inkişafına təkan verdi.

Abayın “söz” dünyasına ən çox təsir edən nənəsi Zere olmuşdur. Abayın anası Ulcan xanım ozanların (akınların) ifa etdikləri, xalq tərəfindən sevilən şeir, qədim poema və parçaların çoxunu əzbərdən bilirdi. Abayın poeziyaya ilk marağının oyanması nənə və anasının sayəsində oldu. Abay əsasən onların təsiri altında insan xoşbəxtliyi uğrunda mübarizənin çətin yoluna qədəm qoydu.

İlk təhsilini doğma aulunda alan Abay 9 yaşına qədəm qoyanda atası onu Semi-palatinsk şəhərində yerləşən müsəlman mədrəsəsinə aparır. Bir müddət orada təhsil alan Abay təhsil səviyyəsi ilə razılaşmayaraq özbaşına rus məktəbinə keçir. Bir müddət sonra isə atası – Kunenbay Uskenbaev oğlunu özünün varisi kimi görmək istədiyindən onu məktəbdən ayırır və öz yanında idarəetmə işlərini öyrətməyə başlayır. Abayın mürəkkəb məhkəmə işlərinin icrasında daimi iştirakı, məhkəmə icraçılarının bəlağətli şifahi nitqi, ağıl və bacarıq nümayiş etdirməsi, atasının elçisi kimi tez-tez aullara getməsi gələcək şair üçün o qədər də az təcrübə deyildi. Onun qarşısında mürəkkəb bir dünya - qazax cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatı, ədalətsizlik və qanunsuzluq, yoxsullar üzərində zəngin zorakılığı bütün çalılarları ilə ortaya çıxmış oldu. Və o, həyatın mürəkkəblilikləri üzərində dərinlən düşünməyə başladı. 15 yaşlı Abay məhkəmə mübahisələrində vasitəçi rolu oynayaraq, fikir və məntiqdə üstünlüyünü ortaya qoyurdu. Abayın müasirləri qeyd edirdilər ki, “qonşu tayfalarından olan mötəbər şəxslər Abayı uşaq saymadan onu dinləməyə başladılar, dövrün insanları onun məşhur bir bəy olacağını söyləyirdilər.” Abay 20 yaşına çatanda artıq məşhur natiqlərdən biri idi. Mübahisəli məsələlərin müstəqil təhlili işləri ilə Abay həqiqət və ədalətin tərəfdarı olduğunu göstərdi, həmçinin qanunsuzluq və cinayətlərin həqiqi günahkarlarını aşkar edərək, onların cəzalandırılmasını tələb etdi. Abayın bu davranışı, onun qərəzsizliyi qazax feodallarının narazılığına səbəb olurdu və bu heç atasının da xoşuna gəlmirdi. Abay getdikcə tələbbürlü və müstəbid Kunanbayın haqsızlığına daha çox inanırdı. Aralarında düşmənçilik artdı ki, bu da gələcək şairin atasından ayrılmasına səbəb oldu. Bunu Abayın qazax feodalları sinfi ilə ideoloji cəhətdən ayrılması saymaq olar. O, artıq qanunsuzluq və patriarxallığın qəddar ənənələri ilə barışmaq istəmədiyindən öz xalqının iqtisadi və mənəvi cəhətdən inkişaf yollarını axtarmağa başladı. Abay maarif, bilik və mədəniyyəti ictimai inkişafın güdrətli vasitəsi hesab edirdi. Gənc şair müasirlərini dərinlən düşündürən şerlər yazır, eyni zamanda rus mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə səylə

məşğul olur, tez-tez Semipalatinsk şəhərindəki kütləvi kitabxanaya gedir və çar mütləqiyətinin yerlərdəki siyasətindən narazı olan rus ziyalıları ilə dostluq edir. Semipalatinskdə o, siyasi baxışlarına görə sürgün edilmiş E. P. Mixaelis, S. Qross, N. İ. Dolqopolovla tanış olur. Bu şəxslər yerli mühiti, Asiyanın bu əsrarəngiz diyarını öyrənən əsl maarifçilər idi. Onlar kitabxanalar, oxu zalları açıq, kənd və aullarda bilik yayırdılar.

Rus maarifçilərinin Abay yaradıcılığında rolu

Qabaqcıl rus ziyalıları ilə birgə işləmək və dostluq, rus ədəbiyyatı ilə daimi məşğul olması Abayın maarifçilik və demokratik ideyalarının formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Demokratik inancları və maarifçilik ideyalarının gücünə olan inamı Abayın poeziyasının milliliyi və realizmi ilə izah olunur. O, klassik Şərq poeziyasını bilir və qiymətləndirirdi. Kitablara olan vurğunluğu, təhsilə sonsuz həvəsi Puşkin və Lermontov, Tolstoy və Şedrin, Belinski və Çernişevski kimi şəxsiyyətlərin fikirləri ilə tanış olması, onların fikri dünyasına daxil olmağa və tərcümələr etməyə imkan verirdi. Abay XIX əsr rus ədəbiyyatının təmsil janrında öz sözünü demiş Krilovun bəzi təmsillərini, A.S.Puşkinin “Evgeni Onegin” əsərini, M.F.Lermontovun otuzaya yaxın şeirini qazax dilinə çevirmişdir.

Abayın aulu, onun şəxsiyyəti qazax mədəniyyətinin özünəməxsus inkişaf mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şair istedadlı gəncləri öz ətrafında toplayaraq təhsil, mədəniyyət və incəsənəti təbliğ edir, böyük poeziya dünyasına yol açırdı.

Böyük şairin 4 övladı var idi - Akılbay, Abdurahman, Maqaiya, Turaqul. Abayın rəhbərliyi ilə yaranmış poeziya məktəbinin nümayəndələri onun oğulları Akılbay, Abdurahman, Maqaiya, böyük qardaşı Kudaiberdinin oğlu Şakarim, dost və şagirdləri Kokbay Janatayulı, Arip Tanirbergenov, Aset Naymambetov və başqaları idi.

Evlərində keçirilən poeziya axşamlarının təsiri ilə sonralar Akılbayın da poetik istedadı ortaya çıxdı. Onun qısa əsərləri ilə yanaşı üç böyük poemasının da olduğu məlumdur. “Jarax” adlı ilk poeması tamamilə itmişdir. İkinci poeması “Zulus” adlanırdı. Əsərdə Afrikada baş verən maraqlı sərgüzəştlərdən bəhs edilirdi. Bu əsərdən yalnız ilk bəndlər qalmışdır. Üçüncü və ən böyük əsəri isə Qafqazdakı hadisələrdən bəhs edən “Dağıstan” poemasıdır.

Atasının poetik əməyini yüksək qiymətləndirən və onun yanından ayrılmayan 3-cü oğlu Maqaiya özü də poeziyaya maraq göstərirdi. Atasının təkidi ilə “Enlik-Kebek”, “Abılay” poemalarını yazmışdır, ən böyük və mükəmməl bədii əsəri isə “Medqat-Qasım” poemasıdır.

“Abayın əsərləri qazaxların gənc nəslini öz xalqına xidmət etməyə ruhlandırır. “... minlərlə tək mübarizə aparın” Abayın həyatı, gələcək nəsillər üçün həqiqət və ədalətin aramsız axtarış nümunəsidir.

“... poeziya dilin hökmdarıdır...”, - deyən Abay, özü poeziyanın hökmdarı idi. Və “yalnız öz atasının, öz xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin oğlu” idi. (Майтанов, 2004, s.4)

Məlum olduğu kimi, Abayın sağlığında şeirlərindən yalnız bir neçəsi çap olunmuşdur. Onun əsərlərinin qorunub saxlanması qazaxların şifahi xalq yaradıcılığı, tarixi-qəhrəmanlıq dastanları, lirik-epik əsərlər, poetik nağıllar, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə ötürülən mətnlərin müstəsna rolu olmuşdur. Şairin çox şeir və poemaları əzbərdən öyrənilərək xalq arasında yayılır, Abayın pərəstişkarları isə bunları yazır, sistemləşdirir və surətlərini yayırdılar. Abay poeziyası – bu, sosial-siyasi, satirik, fəlsəfi, təbiət təsviri, məhəbbət lirikası, dostluq, poeziya və elm kimi geniş sahələri əhatə edən bir “dünya”dır. Abay, qazax-Avropa ədəbi əlaqələri tarixində rus, polyak, alman və ingilis klassiklərinin poetik tərcümələri ilə xüsusi bir səhifə yazdı. M. Lermontovun incə lirikası, A.S.Puşkinin şirin dili, İ. Krılovun satirası, Y. Polonski və A. Mıtskeviçin zərifliyi Abayın poetik dühasına tabedir.

Dünya tədqiqatçıları və Abay yaradıcılığı

Bu böyük şair, mütəfəkkir, maarifçi şəxsiyyət haqqında çoxsaylı tədqiqatlar yazılmışdır. M. Auezovun, K. Beysembiyevin, Y. Bekmaxanovun, O. Seqizbayevin, B. Qabdullinin, S. Zimnovun, A. Marqulanın, S. Mukanovun, M. Siçenkonun, N. Smirnovanın kimi tədqiqatçıların işlərinə nəzər salmaq kifayətdir. Əlixan Bükeyxanov “Semipalatinsk xəbərləri” qəzetinin 1905-ci il sayında yazırdı: “Qazaxların tarixinin nə erkən, nə də sonrakı dövrlərində mənəvi böyüklüyünə görə onu üstələyən şairin adı məlum deyil.” (9)

Filosof, şair və alovlu vətənpərvər olan Abay öz xalqının qüsurlarını amansızcasına açmışdır. Onu həmvətənlərinin cəhaləti və sosial bələlər çox ağrıdırdı. “Qazax hələ ayaqları üstündə möhkəm dura bilmir.” “Niyə?” - sualı Abayın “Qara söz”ündə bir neçə dəfə səslənir. Və bu gün hər zamankından daha aktualdır. “Ağıl olmasaydı, din nəyə əsaslanardı? Yaxşı və pis Allah tərəfindən yaradılıb, lakin o, onları etmir”, - deyər Abay yazır. Niyə biz keçmiş zamanlarda olduğu kimi, həsəd və xəsislik doluyuq, başqalarında yaxşılıq görmək istəmirik, öz qardaşlarımızın yaxşı tərəflərini görmədən peyğəmbəri başqa ölkələrdə axtarıyıq? Abay təəccüblənir: “Niyə bəyin oğlu yoxsullaşanda oğurluqdan utanmır, başqa bəyə qulluq etməyi isə özünə utanc sayır?”

Şərq (Nizami, Füzuli, İbn Sina, Sədi, Firdovsi, Nəvai və s.) və Qərbin (Şiller, Bayron, Höte, A.Düma-rus ədəbiyyatı vasitəsilə-müəllif) klassik ədəbiyyatını öyrənən Abay özü də bilmədən yeni ədəbiyyat yaratdı, qazax dili sanki yeni bir şəkildə səsləndi, yeni cəhətlər, yeni dərinliklər meydana çıxdı. Abayın şeirlərində, nəsr və musiqisində dərin lirizm, yumşaq yumor, pis niyyətləri üzə çıxarmaq, yaxşılıqları görmək və eşitmək, xalqına sonsuz sevgi ilə doludur. Onun “Masqut”, “Fəsilələr”, “Gözümün qarası”, “Eskendir”, “Qara gözlər”, “Qalın duman”, “Qara söz” və digər əsərləri təkə Qazaxıstanın deyil, həm də dünya ədəbiyyatının klassik əsərləri sırasına daxil oldu. “Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifidir.”[14, s.380]

Abay sanki qaranlığa işıq saçan bir çiraq-maarif, mədəniyyət, inkişaf, işıqlı gələcəyə çağırış idi. “Abay öz fəlsəfi kəlamlarında dürüstlük, həqiqət, ədalət, ağıllıq, vicdan, şərəf, dostluq və s. mənəvi kateqoriyaları təhlil edir. Abayın fikrincə, vicdan insanın ən dəyərli mənəvi keyfiyyətlərindən biridir və utanc, abır-həya kimi mənəvi anlayışlarla sıx bağlıdır. Abayın mənəvi tərbiyə məsələlərində əsas bələdçiləri və tənəpərvərlik, humanizm, beynəlmiləçilikdir.” (Мамбетов və Ертаева,2016, s.72)

Ömrün əvvəli istidir, sonu isə soyuq,
Əvvəli oyun, o biri tərəfi dərdə yaxın.
Yaxşı mahnıyı dinləsən kasıb gözüylə,
Ömür nur saçar, su kimi sakin. (8, s.471)

Abay öz yaradıcılığında ən yüksək insani keyfiyyətləri, ən yüksək mənəviyyat anlayışını xalqın yaradıcı iş azadlığı və maariflənməsi ilə əlaqələndirir. O, ictimai əməyin xeyirini anlayır və diqqət mərkəzində saxlayırdı. Şairə görə, zəhmət zehni qabiliyyətləri oyadır və təkmilləşdirir, möhkəm maddi vəziyyət təmin edir və müsbət mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırır.

“Abay yaradıcılığının ilk araşdırıcıları - Əlixan Bukeyev, Əhməd Baytursınoy və Muxtar Auezov qarşılıqları dahinin yaradıcılığını böyüməkdə olan nəsle çatdırmaq kimi nəcib bir məqsəd qoymuşlar. Onlar öz baxışlarıyla yalnız bədii ədəbiyyat oxumaqla ana dilimizin gözəlliyini görməyin, nəzərdən keçirməyin mümkünlüyü fikrini təsdiqləyiblər.” (13, s.35)

A. Kunanbayev gənclərin tərbiyəsində ailə tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, ilk və ən əsas tərbiyəçi və müəllimlər valideynlərdir. O, cahillik və qaranlıqla dolu bir vaxtın gənclərin inşa edəcəyi parlaq bir dünya ilə əvəz olunacağına inanırdı. Abayın pedaqoji baxışlarının açılmasında T. Tajibayev, K. Yarıkbayev, X. Suyunşaliyev, A. Kazıbayev, E. Nildibayev, A. Sembayev, S. Sırım-betov və s. Qazaxıstan alimlərinin əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

Qazaxıstanda böyük şair, mütəfəkkir, maarifçi, inqilabdan əvvəlki dövrün demokrati Abay Kunanbayev haqqında çoxsaylı tədqiqatlar yazmış M. Auezov, K. Beysembiyev, Y. Bekmaxanov, O. Seqizbayev, B. Qabdullin, S. Zimnov, A. Marqulan, S. Mukanov, M. Siçenko, N. Smirnova kimi görkəmli tədqiqatçıların dəyərli fikirləri bu gün də araşdırmaçı və sadə oxucuların diqqət mərkəzindədir.

Abay Kunanbayev müəllimin pedaqoji bacarığının əsas əlamətlərinin qətiyyət, yüksək pedaqoji mədəniyyət, ağıl, mehribanlıq, pedaqoji istedad, xoş məramlılıq olduğuna inanırdı. Müəllim, tərbiyəçi Abayın fikrincə, insana təsir edən bütün amillərdən-ailə, mühit, ünsiyyətdən ağıl və bacarıqla istifadə etməlidir:

“Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.”
(Quliyev,2011, s. 382)

“Elmsiz nə bu dünyada, nə o dünyada xeyir yoxdu”, “Ağılına görə şöhrət qazanmış kəndli, başına xoşbəxtlik tacı qoyulmuş çardan yüksəkdi”, “Dünyanı bilik idarə edir” kimi fikirlər Abay yaradıcılığında ən əsas mövqedə dayanır. Abay maarifçi fikirlərilə Qazağıstanda pedaqogikanın inkişafına böyük təkan vermişdir. O, elmin xəlqiliyinə xüsusi önəm verirdi. Abayın fikrincə elm demokratik bir xüsusiyyətə sahib, hamı üçün eyni və hər kəs tərəfindən qəbul ediləbilən olmalıdır. Böyük şair bir çox görkəmli pedaqoqların da dediyi kimi, insanın xarici görkəminə deyil, müdrikliyinə, dərrakəsinə diqqət yetirilməlidir fikrini xalq kütlələrinə çatdırmağa çalışırdı.

Abayşünaslıq Sovetlər Birliyi dövründə ayrı bir sahə kimi tədqiq olunmağa başladı. İnkişaf mərhələlərinə görə mütəxəssislər bu illəri 1909-1917; 1918-1940; 1940-1970; 1980-ci ildən günümüzə qədər olan dövr olaraq, 4 dövrə bölürlər.

1909-1917-ci illəri abayşünaslığın ilkin inkişaf dövrü, həmçinin ədibin əsərlərinin şərh və qısa bioqrafik məlumatları əks etdirən ilk nəşrlərin işıq üzü gördüyü dövrüdür. “Qazax şairi İbrahim Kunanbayevin şeirləri” (140 şeir, “İsgəndər” və “Masqut” poeması) adlı ilk toplu Kakitay Iskakulı və Abayın oğlu Turaqul tərəfindən hazırlanmış və 1909-cu ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuşdur. Şairin əlyazmaları qorunub saxlanmadığı və xalq arasında şifahi şəkildə yayıldığına görə, sonrakı nəşrlər Murseit Bikeulının Abayın şeirlərinə yazdığı qeydlər əsasında çapa hazırlandı. 1914-cü ildə Moskvada Abayın həyat və yaradıcılığına dair materiallar və şeirlərinin rus dilinə tərcümələri ilə “Şərq kolleksiyası” kitabı nəşr olundu. 1916-cı ildə Orenburq şəhərində Samat Abışulinin “Terme Abay” kitabı çapdan çıxdı. Şairin əsərləri haqqında yazılan ədəbi-tənqidi məqalələr XX əsrin əvvəllərində qəzet-jurnal səhifələrində yol tapdı. Çoxcildlik “Rusiya. Vətənimizin coğrafi təsviri” toplusunda

(Sankt-Peterburq, 1904) A. Sidelnikov Abayı qazax ədəbiyyatında yeni istiqamətin nümayəndəsi kimi təqdim edir. A. Baytursynov, “Kazak” qəzetində nəşr edilən “Kazaktın baş akını” (“Qazaxların baş ozanı”) məqaləsində Abaya yüksək qiymət vermişdi: “Məşhur qazax şairləri arasında bütün dövrlərdə Abaydan yaxşı şair yox idi.” Abayın yaradıcılıq yolu haqqında A. Bokeyxanovdan sonra A. Baytursynov, M. Dulatov, həmçinin N. Ramazanov, Q. Saqdi, İ. Mustambayulı, N.N. Beloslyudov və başqalarının məqalə və tədqiqatları işıq üzü görərək oxucuların ixtiyarına verildi.

1918-1940-cı illər ikinci inkişaf dövrünü əhatə edir ki, bu dövrdə böyüq şair – filosofun bədii irsinin toplanması və sistemləşdirilməsi işləri aparılmışdır. Bu işdə Qazağıstanın məşhur yazıçısı, şair və dramaturqu, akademik Muxtar Auezovun əməyi daha yüksəkdir. M. Auezov Qazax ədəbiyyatı klassikinin ilk elmi tərcümeyi-halını yazdı və onun haqqında bir sıra tədqiqatlar nəşr etdirdi. M. Auezovla eyni zamanda abayşünaslığın inkişafı və ayrıca bir sahə kimi tədqiqat obyektinə çevrilməsində İ. Cansugurov və K. Jubanovun (1934) misilsiz xidmətləri olmuşdur.

1940-1970-ci illər abayşünaslığın üçüncü inkişafı dövrünü əhatə edir. Bu dövr Abayın əsərlərinin öyrənilməsi və həmin əsərlərin bir çox dünya dillərinə tərcüməsi ilə xarakterizə olunur. S. Mukanov, K. Jumaliyev, B. Kenjebayev, M. S. Silçenko, K. Muxammedxanov, T. Tajibayev, B. Q. Yezakovichin elmi əsərləri işıq üzü gördü, böyük şairin əsərləri rus dilində nəşr edildi. 1945-1960-cı illərdə isə şairin əsərlərinin külliyatı özbək, tatar, türkmən, monqol, çin, çex, belorus, latış dillərində çapdan çıxdı. 1970-ci ildə “Progress” nəşriyyatı Abayın ərəb və ingilis dillərində əsərlər toplusunu nəşr etməklə ərəb və ingilisdilli oxucuları sevindirdi.

Artıq 1980-ci illərdən başlayaraq abayşünaslıq yeni dövrə qədəm qoydu. Keçən əsrin sonlarına yaxın keçmiş Sovetlər Birliyinin tənəzzül mərhələsinə girdiyi bir dövrdə İttifaqın bütün respublikalarında olan milli özünüdərk Qazağıstandan da yan keçmədi. Milli oyanış hərəkatında Abay yaradıcılığı insanların bələdçisinə çevrildi. Bu dövrdə abayşünaslığın yeni elmi-nəzəri səviyyəsini isə mütəxəssisləri və elmi ictimaiyyəti sevindirən onlarla fundamental elmi əsər, həmçinin “Abayın əsərlərinin tam külliyatı” əks etdirir. Alimlərdən R. Sızdıkova, T. Alimkulov, A. Nurkatov, M. Mırzahmetov, J. Ismaqulov, Z. Ahmetov, Z. Kabdolov, Q. Yesimov, T. Kojakeyev, Q. Mukanov, R. Sulım, V. Lutsas və başqaları abayşünaslığa böyük və əhəmiyyətli töhfələr verdilər. Böyük şairin yaradıcılığına həsr olunmuş elmi konfranslar keçirildi, əsərləri Türkiyə, Pakistan, İran, Çin, Çexiya, Macarıstan, Almaniya, Fransa, İngiltərə və dünyanın bir çox ölkələrində nəşr olundu, türk, fransız, ingilis, alman, çin, çex, macar və s. dillərə tərcümə olundu.”[1, s.16]

Abayın poeziyası məzmunca çox zəngindir: bunlar sosial-siyasi mövzularda yazılmış şeirlər, satirik şeirlər, fəlsəfi düşüncələr, mənzərə, təbiət lirikası, sevgi, dostluq, poeziya və elm haqqında şeirlərdir.

“Qara söz” onun inancı, kəşfləri, məyusluqları, ümumiləşdirmələri və ümumiyyətlə həyatının, mühiti və zamanın hökmüdür. “Qara söz”ün strukturu, janr xüsusiyyətləri, oxucuya şəxsi müraciəti, ayrı-ayrı “söz” (fəsil) kontekstində seçilmiş konkret mövzuya müraciəti dünya ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin mühüm əsərlərindən birini xatırladır. Bu, Böyük Çölün dahi oğlu Abay qədər ömür sürmüş fransız yazıçısı və İntibah dövrünün filosofu olan Mişel Montenyenin (1533-1592), “Təcrübələr” əsəridir.

Mişel Montenyenin məşhur “Təcrübələr” əsərinin girişi ilə böyük şair Abay Kunanbayevin “Qara söz”lərinin “Giriş”i sanki eynilik təşkil edir: “... Bu, səmimi kitabdır, oxucu. O, sənə lap əvvəldən xəbər verir ki, ailə və şəxsi məqsədlərdən başqa, qarşıma heç bir məqsəd qoymamışam. Mən nə sənin xeyirin, nə də öz şöhrətim haqqında heç düşünməmişəm belə. Mənim gücüm bu tapşırıq üçün kifayət deyil ... Beləliklə, kitabımın məzmunu mənəm, bu isə heç də sənin asudə vaxtını belə yüngül və əhəmiyyətsiz bir şeyə verməyiniz üçün səbəb deyil. Əlvida!..” (9)

Abay isə “Qara söz”lərin əvvəlində yazır: “Yaxşı və ya pis yaşadım, amma çox işlər görüldü: mübarizədə və çəkişmələrdə, məhkəmələrdə və mübahisələrdə, əzab və narahatlıq içində ahıl yaşa çatdım, gücdən düşərək və hər şeydən doyaraq əməllərimin acizliyini və boşluğunu kəşf etdim, varlığımın alçalıcı xüsusiyyətinə əmin oldum. İndi nə ilə məşğul olum, həyatımın qalan hissəsini necə yaşayım? Sualımın cavabını tapa bilməməyim məni çox narahat edir...”

... Xalqı idarə edim? Xeyr, xalq idarəolunmazdır. Qoy, bu yükü boynuna götürən sağalmaz xəstəliyə tutulmaq istəyən biri və ya ürəyi soyumamış bir gənc olsun. Allahım, məni bu ağır yükə qoru...

... Nəhayət qərar verdim: kağız və mürəkkəb bundan sonra təsəllim olacaq, düşüncələrimi yazacağam. Hər kim onların içində özünə lazımlı sözü tapsa, qoy yazsın və ya yadda saxlasın. Sözlərim insanlara lazım olmayacaqsa, mənimlə də qalacaqlar. İndi başqa heç bir narahatlığım yoxdur”. (Кунаибаев, 1983, s. 74)

Şairin ətraf gerçəkliyə münasibəti və daxili aləmi onun lirikasında daha dolğun ifadə olunmuşdur. Bu lirika bizi onun həyatın mənası, insanın xoşbəxtliyi, mənəvi ideali ilə əlaqədar düşüncələri ilə tanış edir, poeziyası isə qazax ədəbiyyatının həyatın real təsvirinə doğru atdığı böyük bir addımdır. Şair-filosofun poeziyasında xalq həyatının müxtəlif obrazlı rəsmləri, çöllərin hüdudsuz genişliyi, qazax aulunun həyat və məişəti, yay aylarındakı köçəri həyat, qışa hazırlıq, şahinlərlə ov səhnələri öz əksini tapmışdır.

Abay öz xalqını sevirdi, yaşadığı, çalışdığı hər şey onun üçün əziz idi. Burada müxtəlif nəsilərdən olan insanların daxili aləmi, müxtəlif xarakterlər öz əksini tapmışdır. Abay insanların talelərini necə və hansı yolla əllərinə ala biləcəklərini göstərə bilməsə də, onun gələcəyinə, faydalı və gələcək dəyişikliklərə inanırdı. Axı, dünyada daimi heç nə olmadığı kimi, şərin də əbədi davam etməyəcəyi bir həqiqətdir. “Bəyəm, sərt və qarlı qışdan sonra çiçəklənən, bol sulu, gözəl bahar gəlmir?”, “Yalnız özləri üçün işləyənlər qarınlarını dolduran mal-qaraya bənzəyirlər. Ləyaqətlilər isə insanlıq üçün çalışırlar.”, “Layiq olanlar daha çox arzulasalar da, az şeylə kifayətlənirlər. Layiq olmayanlar isə həddindən artıq alsalar da yenə narazıdırlar.”, - deyən Abay “Qara söz”lərdən birini bu fikirlə bitirir: “Düşünürəm ki, gələcəyə ümidlə baxaraq yaşamaq daha yaxşıdır.”

Abayın fəsillərlə bağlı şeirlər silsiləsi onun poeziyasının ən səmimi, ürəkdən gələn parçalarıdır. Qazax ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq çöl bütün rəngarəngliyi il ortaya çıxdı, ilk dəfə təbiət şəkilləri həyatın dərin sosial ziddiyyətləri ilə dolu olan bir mürəkkəbliyin əksinə çevrildi. Bu qəbildə olan “Bahar”, “Yaz”, “Payız”, “Noyabr - qışın ərəfəsi...”, “Qış” nəinki mənərə lirikasının misilsiz nümunələri, həm ehtiraslı vətəndaş, həm də həqiqi realist poeziyadır.

Abay insan idealının rəsmini çəkir. Həqiqi insan adlandırılmaq üçün, nəciblik, səmimiyyət, mənəvi möhkəmlik, hisslərdə sədaqət, sevgi adına qurban vermək bacarığı lazımdır. Bu nəcib keyfiyyətlər insanda əmək və bilik yolunu tutduğu halda formalaşa bilər.

Abay Kunanbayevin əsərlərinin xarici ölkələrin ədəbi müstəvisinə çıxması keçən əsrin 1950-ci illərindən başlayır. 1958-ci ildə Ha Huanqchanqın müqəddiməsi ilə Çində “Abay Kunanbayev. Üç poema” toplusu nəşr edildi. Tərcümçi ön sözdə “Abayın poeziyasında həyatın bərqərar olması uğrunda mübarizə, qaranlıq-şər qüvvələrə qarşı mübarizə silsilə şəklində öz əksini tapıb”, deyə qeyd edir. (Кунанбаев, 1958, s.1) Elə həmin il bu gün də Çinin istilasından olan Şərqi Türkiyədə nəşr olunan “Tyan-Şan” jurnalında onun Abay haqqında ilk elmi məqaləsi - “Qazaxıstanın böyük şairi Abay Kunanbayev” dərc edildi. 1982 və 1984-cü illərdə Abayın “Şeirlər” və “Qara söz” əsərləri Şərqi Türkiyədə nəşr edildi. Üç il sonra “Abay və onun poeziyası” adlı məqalələr toplusu Pekində “Milli Nəşriyyat” tərəfindən çap olundu. 1994-cü ildə həmin nəşriyyatın Habayın tərcüməsində Abayın “Əsərlərinin tam külliyyatı” nı nəşr edərək çinli oxucuların ixtiyarına verdi.

Avropa ölkələrindən 1959-cu ildə Çexoslovakiyada Abayın “Qara söz” kitabı çex dilində çap edildi. Məşhur çex yazıçısı Frantisek Soukupa əsərin müqəddiməsində yazır: “... elə bir sual yoxdur ki, onu filosof düşüncəsi ilə araşdırmasın və diqqətdən kənar qalsın.”[4, s.4]

Hələ keçən əsrin 1960-cı illərində fransız alimi Şantal Lemersye-Kelkejeje yazırdı: "...Abay Kunanbayev modernist maarifçi idi..., ...qazax və rus, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasının qaynar tərəfdarı idi..." (10, s.123)

Abay Kunanbayevin yaradıcılığına əsas maraq Sovetlər Birliyinin dağılması və qazağstanın da öz müstəqilliyini əldə etməsi ilə yeni müstəviyə keçdi. 1995-ci ildə Abayın 150 illiyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması nəticəsində Qazaxıstanın Pakistan, İran, Türkiyə və bir sıra Yaxın Şərq və Avropa ölkələri ilə ədəbi və mədəni əlaqələri inkişaf mərhələsinə qədər qoymuş oldu.

Fransız araşdırmaçılar Alber Fişler, Kristian Visanti Abayın yaradıcılığına həsr etdikləri "Abai Kounanbaiouly. Reflexions en prose, poemes "Iskander" et "Masgoud" (1994), "Abai Kounanbaiouly. La poesie est la reine des mots..." (1995) məqalələrlə fransız oxucularını Böyük Çölün dahi oğlu ilə tanış etmiş oldular. Filosoflar Jocelin Perar və Marivonn Perro qazax xalqının bu böyük şairinin "Qara söz" əsərini fransız filosofu Seren Kierkeqorun "Həyat yolunun mərhələləri" əsəri ilə müqayisə edərək hər iki mütəfəkkirin həyat haqqında düşüncələrində çox oxşarlıqlar tapırlar. Məsələn: açıq, aydın, humanist və fanatizmdən uzaq olan dinə hörmət məsələsi. Abayın fəlsəfi təlimini tanıyan, qəbul edən Jocelin Perar və Marivonne Perro: biz özümüzü Abayın şagirdləri adlandırırıq... Biz Abayın davamçıları var deyə bilərik..." kimi fikirlərilə böyük şairin ruhu qarşısında baş əydiklərini ifadə etmiş oldular. (Машакова, 2016, s. 179)

Pakistanın "The Pakistan Times", "The Nation", "The News", "The Muslim" qəzetlərində Abay Kunanbayevə həsr olunmuş silsilə məqalələr işıq üzü gördü. Həmin məqalələrdən birində oxuyuruq: "Qara söz" kitabı 50 il sonra və 100 il sonra da oxunacaq. Və yalnız onda Abayın göstərdiyi yolla nə qədər irəlilədiyimizi başa düşəcəyik..." (19) və ya "Abay Avrasiyanın mərkəzindəki çöllərdə əsrlər boyu yaşayan xalqın aynası və ruhudur..." (5) Məqalə müəllifləri Abayı dünya ədəbiyyatının klassikləri ilə bir sərəya qoyurlar: "...Sivilizasiyanın ən yüksək səviyyəsinə çatmış xalqlar dünyaya Svift, Molyer və Qoqolu, qazaxlar da Abayı veriblər." (6)

1995-ci ildə Pakistanda "Abayın seçilmiş şeirləri" adlı kitab Xalid İkbal Yasirin "Abay - əsrin qüruru" adlı ön sözü ilə urdu dilində işıq üzü görüb. O, Abay Kunanbayevi Pakistanın milli şairi Məhəmməd İqballa müqayisə edir və bu böyük şairlər arasında çox oxşarlıqlar tapır: "... İkbal kimi, xeyirxahlıq və sülh uğrunda mübarizə aparan Abay da qazax gənclərinin savadsızlığına görə dərin narahatlıq keçirir..." (Халид Икбал Ясир,1995,s.9) və ya "Abay və İqbal dinə, ənənələrə, təhsilə baxışlarında səsleşirlər..." (Халид Икбал Ясир,1995, s. 10)

Monqolustanda "Abay Kunanbayev. Seçilmiş əsərlər"i Ulan-Batorda işıq üzü görmüşdür. Əsərə "Asiyanın böyük şairi" adlı ön sözü monqol yazıçısı, dramaturq

Habışın İslam yazıb: "... əgər Mərkəzi Asiyanın köçəriləri arasında son 800 il ərzində böyük insanlardan biri Yesuğey bəhadrın oğlu Temudcındırsə, digəri isə böyük şair Abay Kunanbayevdir... Böyük monqol oğlu Çingiz xan haqqında əfsanələr, nağıllar və hekayələr qazax xalqı arasında geniş yayıldığı kimi, monqol xalqı arasında da Abayın şeirləri, nəsihətli sözləri və melodik mahnıları yayğındır..." (Хунанбайн,1995, s.3)

Alman türkoloq-alimləri Marsel Erdal və Mark Kirxner isə hazırda Abayın yaradıcılıq irsinin təkcə qazax xalqının deyil, bütün türkdilli xalqların sərvətinə çevrildiyini söyləyirlər.

Məşhur macar türkoloqu Yojef Tormun "Abay poeziyasında berkutla ov ənənələri" adlı məruzəsi xüsusi maraq doğurur. O, şairin əsərlərindən birini təhlil edərək, digər türk xalqlarının folklorunda olduğu kimi, qazax folklorunda da ov quşları ilə ov səhnələrinə tez-tez rast gəldiyini, berkutun da orada tez-tez yer aldığını vurğulayır, həmçinin öz əfsanələrində berkutu mifik əcdadları hesab edən macarların qazaxlarla bu ov quşuna münasibətlərindəki oxşarlığın bu xalqların qədim yaxınlıqlarının, eyni kökdən gəldiklərinin olmasına diqqət çəkib. Macar alimi, Budapeşt universitetinin professoru İmre Trençeni -Valdapfel məqalələrinin birində yazırdı: "Mən Abayın poeziyasını, Auezovun romanlarını sevirəm. Onların əsərlərində qazax xalqının bütün keçmiş və müasir həyatı, bütün tarixi əks olunmuşdur." (Тренчени-Вильдапфель,2004, s.51)

Nəticə

Oğlu Abdurahman və Maqauyanın erkən ölümü qazax xalqının bu dahi oğlunun da erkən vəfatına səbəb oldu: "... Abay 1904-cü ildə 60 yaşına çatmamış rəhmətə getdi. Bütün qazax xalqı bu hadisəni öz faciəsi kimi yaşadı. İrsi, mənəvi təmizlənmə mənbəyi kimi, insanlığın əsrlər boyu müraciət edəcəyi böyük bir insan idi..." (Сегизбаев,1996, s. 472)

Abayın yaradıcılığı çoxşaxəlidir. İstənilən bir mühitdə hər şeyin ideal olmayaacağı hər kəsə məlumdur, amma Abayın əsərlərini oxuduqdan sonra, sevgiyə, səmiyyəyə, nəciyyəyə, ən əsası da zəhmətə, əməyə münasibətimizi dəyişməliyik.

Aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, qazax xalqının bu dahi oğlunun söz və fikirləri öz aktuallığını bu gün də itirməmişdir. Abayın nəsilər örnək olacaq sözləriylə gələcək nəsillər üçün necə bir ərnağan qoyduğunu isə oxuduğunuz bu fikirlərdə asanlıqla görmək olur: "Həqiqətə can atmaq və onu dərk etmək yüksək şüurdan yaranır, insanın şüuru onun insanlığı, zəkası və elmə olan marağı ilə müəyyən edilir. Bu hisslərin ortaya çıxması, ilk növbədə, doğuşdan insana verilən

hisslərin bütövlüyü və bədənin gücü ilə inkişaf edir, onların inkişafı isə yalnız vicdanlı dostlardan, müdrik müəllimlərdən asılıdır...” (Кунанбаев,1982, s. 118)

Açıqlama bəyanatı

Müəllif tərəfindən hər hansı potensial marağın toqquşması ilə bağlı məlumat verilməmişdir .

Əlaqə:

E-mail: goyercin.mustafayeva@yandex.com

Ədəbiyyat:

- Абаеведение: (Библиогр. указ.) / М. Мирзахметов; Отв. ред. Ш. К. Сатпаева, Л. М. Ауэзова; АН КазССР, Ин-т лит. и искусства им. М. О. Ауэзова. Алма-Ата, Наука, 1988. сәһ.16
- Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Слова назидания. Алма-Ата, Жалын, 1982
- Абай Кунанбаев. Три поэмы. Пекин: Литературное издательство, 1958
- Abai Kunanbaev. Sturicet kozjmani. Praha, 1959
- Абай - зеркало и душа казахов // The Nation. Islamabad, 1995. may 15
- Абай Кунанбаев - просветитель казахского народа // The News. Islamabad, 1995. may 28
- Абай Хунанбайн. Туувэр Зохиол. Улаанбаатар, 1995
- Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi. Ankara. 2004. sәһ.471
<https://tengrinews.kz/opinion/abay-i-monten-941/>
- Hijbecek L. Euphony in Abay Kunanbaev's Poetry // Asian and African Studies. 1965. № 1. P. 123-130
- Халид Икбал Ясир. Абай - гордость эпохи // Избранные стихи Абая. Исламабад: Академия литературы Пакистана, 1995
- Имре Тренчени-Вильдапфель. Я люблю поэзию Абая, романы Ауэзова... // Мир Абая. Алматы: Международный клуб Абая, 2004
- журнал “Аңыз адам”, 2016, сәһ. 35
- Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, “Conatant emrary”, 2011
- Майтанов Б. Абай: История, личность, время. Алматы:Аруна,2004. 92 с.: ил. (Знаменитые люди Востока)
- Мамбетов Ж. О., Ертаева М. К. “К. Д. Ушинский и А. Кунанбаев о роли родного языка, умственном и нравственном развитии детей”. “Современные инновации” (pedaqoji elmlər) № 5(7) 2016, сәһ.72
- Машакова А.К. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежном литературоведении. Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан, Серия общественных и гуманитарных наук. № 5, 2016
18. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV - начала XX века. Алматы, Гылым, 1996
19. Великий казахский поэт, мыслитель и просветитель // The Pakistan Times. Islamabad, 1995 aprel 29

Məqaləyə istinad: Göyərcin Mustafayeva. Dünya tədqiqatçılarının əsərlərində Abay Kunanbayevin ədəbi irsi. Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı.Nömrə 23, 2022. Sәһ.49-63. DOI:10.30546/2616-4418.23.2022.49

SUMMARY

Abay Kunabayev's literary heritage in the works of world researchers

Goyarchin Mustafayeva

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Baku, Azerbaijan

Abay Kunanbayev, is considered to be the most prominent representative of modern Kazakh literature. The formation of the writer's worldview was influenced by humanistic ideas in the works of Eastern poets and scholars, as well as Russian and European literature. The cooperation and friendship with leading Russian intellectuals and constant involvement in Russian literature played an important role in the formation and development of Abay as the poet. His belief in the power of democratic beliefs and enlightenment ideas is explained by the nationalism and realism of Abay's poetry. Abay Kunanbayev who did not want to reconcile with the patriarchal traditions of his time and sought ways out of the economic and spiritual problems of his people, considered enlightenment and culture to be a powerful means for social development. Concerned for the freedom and development of the Kazakh people, the poet's work was increasingly loved and valued by the people. The poets Kokbay Janatayuli, Arip Tanirbergenov, and Aset Naymambetov gathered talented young people around him and promoted education, culture, and art opening the way to the world of great poetry, which contributed to the development of future Kazakh literature. Learning Eastern literature of the classical period (Nizami, Fuzuli, Sadi, Firdovsi, Navai, Ibn Sina, etc.) and the Western (Schiller, Byron, Goethe, A. Duma) Abay created literature of a new period, the Kazakh language began to be sounded in a new way. His works "Masgut", "Chapters", "My eyes are black", "It is beautiful", "Black eyes", "Thick fog", "Black word" and others are published not only in Kazakhstan but in many other countries and became one of the classics of world literature.

Key words: Abay Kunanbayev, modern Kazakh literature, poet, nationalism, culture, classical period

РЕЗЮМЕ

Литературное наследие Абая Кунабаева в трудах мировых исследователей

Гоярчин Мустафаева

*Национальный Музей Азербайджанской Литературы имени
Низами Гянджеви НАНА, Баку, Азербайджан*

Абай Кунанбаев считается самым ярким представителем современной казахской литературы. На формирование мировоззрения писателя оказали влияние гуманистические идеи в творчестве восточных поэтов и ученых, а также русской и европейской литературы. Сотрудничество и дружба с ведущими деятелями русской интеллигенции, постоянное участие в русской литературе сыграли важную роль в становлении и развитии Абая как поэта. Его вера в силу демократических убеждений и просветительских идей объясняется национализмом и реализмом поэзии Абая. Абай Кунанбаев, не желавший мириться с патриархальными традициями своего времени и искавший выходы из экономических и духовных проблем своего народа, считал просвещение и культуру могучим средством общественного развития. Заботясь о свободе и развитии казахского народа, творчество поэта все больше любили и ценили в народе. Поэты Кокбай Джанатаюли, Арип Танирбергенов, Асет Наймамбетов собрали вокруг себя талантливую молодежь и способствовали образованию, культуре и искусству, открывая путь в мир великой поэзии, что способствовало развитию будущей казахской литературы. Изучая восточную литературу классического периода (Низами, Физули, Сади, Фирдовси, Наваи, Ибн Сина и др.) и западную (Шиллер, Байрон, Гёте, А. Дюма) Абай создал литературу нового периода, казахский язык начал звучать по-новому. Его произведения «Масгут», «Главы», «Мои глаза черные», «Как красиво», «Очи черные», «Густой туман», «Черное слово» и другие изданы не только в Казахстане, но и во многих других странах. Абай Кунанбаев стал одним из классиков мировой литературы.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, современная казахская литература, поэт, национализм, культура, классический период.